

UDK 821.163.4.09-13:398

Izvorni naučni rad

Nikola POPOVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

nikola.popovic@fcjk.me

Andrija RADOVIĆ (Podgorica)

radovicandrija@gmail.com

LIK RELJE IZ PJESME *SESTRA LEKE KAPETANA* – JOŠ JEDNO TAMNO MJESTO U POEZIJI STARCA MILIJE?

U ovom radu daje se osvrt na lik Relje Krilatog Starca Milije. Dok je s jedne strane poznati epski junak analiziran u kontekstu južnoslovenske epike, s druge je ukazano na njegovu poziciju u pjesmi *Sestra Leke kapetana*.

Ključne riječi: *usmena književnost*, „*Sestra Leke kapetana*“, *Starac Milija*, *tamno mjesto*, „*interakcijska trijada*“, *Marko Kraljević*, *vojvoda Miloš*, *Leka kapetan*, *Rosanda đevojka*

Da nas čitalačka intuicija nije sve vrijeme upućivala na istu misao – da se predmeti najbolje kriju na najočitijim mjestima – do ovoga rada ne bi došlo. Upravo zbog *ukrivenosti* koju akumulira – slično epiloškoj epizodi *Strahinića Bana* – lik Relje iz pjesme *Sestra Leke kapetana* označili smo kao tamno mjesto u poeziji Starca Milije. Iako Relju dovodimo u vezu s druga dva junaka (Marko Kraljević i vojvoda Miloš), pasivnost i izdvojenost iz radnje te romaneskne pjesničke tvorevine objašnjavamo karakterizacijom njegovom, istina je da naša teza počiva na par stihova. Stoga sintagmem *tamno mjesto* i upitnik iz naslova više stoje da pokažu otvorenost interpretacije negoli da fiksiraju njezinu uslovnost. Dok se epitet *tamno* najčešće upotrebljava s ciljem markiranja višeznačnih ili nedovoljno jasnih mjesta, mi ga u ovom radu tretiramo drukčije. Za razliku od Marka Kraljevića, čak tri puta detaljno opisanog, i *dilber junaka* Miloša, kojem titula i gospodstvo ide rame uz rame s izrazitom tjelesnom ljepotom, čineći ga u percepciji čitalaca zaokruženim junakom, pri opisu Relje od Pazara Starac Milija ostaje začuđujuće sveden. Tamno mjesto moglo bi da se poveže s njegovim kratkim i simboličnim opisom, ali isto tako da ukaže kako violentnu i aktivističku psihologiju Markovu (i ništa manju Rosandinu) Starac Milija stavlja nasuprot duhovne i pasivističke Reljine, koja

izdvojena, razumljivo, ne uzima učešća u brutalnom pjesničkom epilogu. Prije nego što pređemo na analizu rečenog, dužni smo još jedno pojašnjenje. Bez obzira na činjenicu da naše viđenje lika Relje od Pazara i tamnog mjesta baziramo na tekstu a ne na kojoj drugoj izvantekstovnoj relaciji (istoriografskoj, kulturološkoj i sl.), što bi omogućilo uopštenije i preciznije zaključke (odgovore), upitnik na kraju naslova takođe posredno kazuje da na veliku poeziju, kakva je zasigurno Milijina, treba kalemiti isključivo svježa i književnokritički osviješćena pitanja.

Ni shematiziranost jezika i stila, ni preuzimanje znanih i u epici okamenjenih fabula, ali ni kulturološka uslovljenost pred kojom je umjetnički potencijal usmene poezije počesto umio pokleknuti, svi oni zajedno nijesu spriječili Starca Miliju da postane ne samo najpoznatiji Vukov pjesnik-pjevač već da snagom individualnog talenta pokaže koliko daleko od tradicionalistički nazivane tzv. narodne ili kolektivne književnosti ona visoko artificijelna i autorska može otići. Najsnažniji autorski glas među usmenim pjevačima, Starac Milija Kolašinac, tvorac je pet antologijskih pjesama: *Ženidba Maksima Crnojevića*, *Strahinić Ban*, *Sestra Leke kapetana*, *Gavran harambaša i Limo* i *Ženidba Milića barjaktara*. Dok su *Ženidba Maksima Crnojevića* i *Strahinić Ban* opravdano izazivali pozornost istorije književnosti (prvenstveno zbog nesvakidašnjih umjetničkih rješenja i poniranja u individualnu psihologiju junaka na način dotad neviđen) pjesmu *Sestra Leke kapetana*, najkraće rečeno, obilježio je *krvavi Marko*. Dovoljno je osvrnuti se na književnokritičke priloge pa vidjeti da su pjesmi *Sestra Leke kapetana* književni kritičari prilazili s ubjeđenjem kako surovošću determinisani Marko iskače iz tipične etičko-herojske paradigme. Uz to svaki je od njih – po pravilu – morao da se osvrne na Getea i njegovo razočaranje Markom. Osim Petra Milosavljevića, autora obimne studije o pjesmi *Sestra Leke kapetana*,¹ koji svoju radnju započinje Geteovim mišljenjem i *odbrambenim* esejom Pera Slijepčevića (*Gete o Kraljeviću Marku*), interesantno je da i Radosav Medenica ne propušta priliku da se osvrne na geteovsko poimanje Marka i negativnu sliku u vezi s njim. U kontekstu proučavanja poetike Starca Milije njegovo zapažanje i te kako je vrijedno. On, naime, krivicu za negativnu Geteovu *predodžbu* o Marku svaljuje na Terezu Albertinu Luiziu fon Jakob. Prevoditeljka južnoslovenskih epskih pjesama i njemačka spisateljica „snadbeva Getea baš onim pesmama koje su za humanista Getea bile pravo razočarenje: ‘Marko Kraljević i kći kralja Arapskoga’ od Tešana Podrugovića, (...) takođe Tešanovu pesmu ‘Marko Kraljević i Ljutica Bogdan’ (...). Otuda Gete nije hteo više da čuje za Marka. On je za njega

¹ Petar Milosavljević, „Narodna pesma ‘Sestra Leke Kapetana’“, *Letopis Matice srpske*, knj. 424, sv. 4, str. 930–967.

monstruozni, satanski duh, pandan grčkom Heraklu, varvarin itd“.² Suprotno pjesmi *Sestra Leke kapetana*, za koju Gete nije imao riječi hvale pa je stoga, kako Medenica zaključuje, zadugo „ostala nezapažena“, *Strahinić Ban*, zaslugom prvog prevodioca na njemački, Vilhelma Gerharda, zaintrigirala je ne samo Getea već i velikog poštovaoca naše usmene poezije, vajmarskog kneza Karla Avgusta te je „pesma o Strahinji preko Getea i njegovih značajnih izjava i napisa o srpskim narodnim pesmama, ušla u svetsku književnost“.³

Možda nije doživjela popularnost *Strahinića Bana* ili *Velikodušnoga supruga*, kako je glasio naslov prvog njemačkog prijevoda (sic!), no pjesma *Sestra Leke kapetana* estetski ipak ne zaostaje za nespornim klasikom naše usmene književnosti. Između Bana, *velikodušnog supruga*, i Marka, *surovog prosioca*, logično, prvenstvo je dobijao prvi. To nikako, dočim, ne znači da se prema razrješenju ili epilogu treba ravnati umjetnička vrijednost tih pjesama. Koliko god bile usmjerene na *likove gorostase*, Bana i Marka, one ostaju poprilično udaljene jedna od druge. Da ispred sebe nije imao suparnika poput Rosande đevojke, čini se daleko opasnijeg od Vlah Alije, vjerovatno da bi i Marko postupio slično Banu. Različito motivišući radnju i postupke junaka, Starac Milija pravi galeriju živopisnih likova, od kojih svakom – a ne samo Banu i Marku – pripada važno i u pjesničkoj arhitektonici posebno mjesto. Kako u pjesmi *Strahinić Ban*, tako i u pjesmi *Sestra Leke kapetana*!

U studiji „Narodna pesma ‘Sestra Leke kapetana’“ Petar Milosavljević bavio se najviše kompozicionim ustrojstvom pjesme, istovremeno osvjetljavajući, u širokim potezima, centralni lik Marka Kraljevića. Kao nosioca radnje i njezinog glavnog pokretača, Marka je nemoguće odstraniti iz pjesme *Sestra Leke kapetana*. Prihvatiti pak tezu da kompoziciona složenost ne korespondira s onom koja se uspostavlja među likovima, bez obzira na dominantnu poziciju Markovu, vjerujemo da nije moguće. A to upravo u svojoj studiji Milosavljević posredno čini. Zanimljivo li par uspješnih zapažanja, koje ćemo u nastavku rada pomenuti, likovi vojvode Miloša, Relje, Leke kapetana i Rose – u tumačenju Petra Milosavljevića – služe ponajprije kao dekor, čija je jedina uloga da pridonesu karakteru protagoniste. Umjesto da bude, po našem mišljenju, pjesma i o Marku, analizom Milosavljevića ispada da je *Sestra Leke kapetana* pjesma o Marku. (Iako je i samom Vuku bilo jasno da se značenjski ona kondenzuje oko Rosina lika te je tako i imenovao.)

Petsto sedamdeset stihova pjesme *Sestra Leke kapetana* Milosavljević je podijelio u tri tematske cjeline: „Prva od njih je najkraća, ima samo 18 stihova. U njima se prepričava glas o ‘čudnom čudu’, o Rosandi devojci. Dru-

² Radosav Medenica, *Naša narodna epika i njeni tvorci*, Obod, Cetinje, 1975, str. 48.

³ Isto, str. 49.

ga tematska celina je mnogo duža. U njoj se govori o zbivanjima otkako je Marko za to ‘čudno čudo’ čuo – dok sa pobratimima, Milošem i Reljom, nije stigao u polje prizrensko. To su stihovi: 19–205. Treća tematska celina, koja obuhvata stihove 206–570, govori o zbivanjima u Prizrenu, na čardaku Leke Kapetana“.⁴

Premda figurira kao glavni junak i pokretač radnje – i pri pozivu Milošu i Relji da idu na čardak Leke u Prizrenu, i pri razgovoru s Lekom u njegovu domu, i na kraju pri okršaju s Rosom – Marko u sve tri tematske cjeline stupa u aktivan odnos s drugim likovima. Čim Marka prihvatimo ne samo kao spiritus movensa pjesme, ne dovodeći u pitanje njegov status centralnog lika, videćemo da trima tematskim cjelinama odgovara isti broj tzv. interakcijskih. Bez obzira na nejednaku poziciju i intenzitet, svaka od njih generiše po jedan simbolički i značenjski princip. To su:

1. Marko Kraljević – vojvoda Miloš – Relja (muški princip);
2. Leka kapetan i Rosanda đevojka – prosioći (stari i novi svijet);
3. Marko Kraljević – Rosanda đevojka (*aktivistički* muški i ženski princip).

Interakcijske cjeline igraju bitnu ulogu u pjesmi *Sestra Leke kapetana*. Dok su druga i treća dvostruke, u prvoj dolazi do formiranja trijadne relacije: **Marko – Miloš – Relja**. S obzirom na to da u dualistički oblikovanoj pjesmi predstavlja potonji dio *trijadne* karike, Relja i pored (prividne) supremacije nad Markom i Milošem ostaje po strani. Da li je Reljino odstranjivanje iz *Sestre Leke kapetana* tek slučajnost ili posljedica impresivnog postupka Starca Milije, pokušaćemo odgonetnuti u nastavku teksta.

Rijetko se koji proučavalac usmene književnosti, pri pomenu stvaralaštva Starca Milije, uzdržao a da ne zaključi kako je našoj epici nemjerljiva šteta napravljena činjenicom da opus velikog pjesnika sačinjava svega pet pjesama. Jedni su krivicu prebacivali na Milijino pijanstvo i starost, drugi opet na Vuka i njegovo nesnalaženje u kontaktu s Milijom. Prvi koji je iskazao sumnju u oprečne stavove u vezi s ovom nedoumicom, potpomažući se visokostilizovanim Milijinim djelom, bio je Radosav Medenica. On u knjizi *Naša narodna epika i njeni tvorci* sukob na liniji Vuk – Milija objašnjava različitim pogledima na usmenu poeziju – dvojice umjetnika.⁵ Polazeći od pretpostavke da bi uz bolju nafaku opus Milijin ostao kudikamo obimniji, tumači usmene književnosti implicitno su dovodili u pitanje njegovu zaokruženost. Iako ih je

⁴ Isto, str. 932.

⁵ Radosav Medenica, *Naša narodna epika i njeni tvorci*, Obod, Cetinje, 1975, str. 66–67.

po broju *svega* pet (5), pjesme Starca Milija čine ne samo zaokruženu cjelinu već pokazuju u kojoj se mjeri vanjski (petrificirani) tematsko-motivski registar usmene poezije može proširiti ako unutrašnjim sadržajem (estetskim, značenjskim i sl.) rukovodi vrsni i visokoj umjetnosti skloni autor. S druge strane ne znači da su tvorevine Starca Milije istovjetne po žanrovskim a dijelom i kvalitativnim obilježjima. *Gavran harambaša* i *Limo* i *Ženidba Milića barjaktara* kraće su usmenoknjiževne tvorevine, od kojih je prvu teško odvojiti od pjesama sličnog hajdučkog temata, dok *Ženidba Milića barjaktara*, obojena nesvakidašnjim lirizmom, predstavlja najuspjeliju baladu crnogorske usmene književnosti ili crnogorsku *Hasanaginicu*. Potonje dvije tematski možda upotpunjuju njegov stvaralački opus, *Ženidba Milića barjaktara* ga i estetski proširuje, no u pjesmama *Ženidba Maksima Crnojevića*, *Strahinić Ban* i *Sestra Leke kapetana* nahode se najljepši stihovi Starca Milije i naše usmene epike uopšte.

Sestri Leke kapetana svakako je mjesto uz dvije najpoznatije pjesme Starca Milije. Kad je već tako, slijedi logično pitanje: u čemu se ogleda njezina posebnost? Da li se i koliko ona razlikuje od *Ženidbe Maksima Crnojevića* i *Strahinića Bana*? Odgovor na ovo pitanje, težak kakve disertacije ili obimnije monografije, čini se da je moguće skicirati. Od *Ženidbe Maksima Crnojevića* Milija je načinio pjesmu naglašene događajnosti, đe pozamašan broj psihološki razvijenih likova biva uvučen u epsku radnju *epskih* proporcija, a u *Strahinić Banu* akcenat je na junaku pa se s pravom određuje kao pjesma lika. Čak i kratkim, pojednostavljeno izvedenim zaključkom, lako se dade utvrditi kako *Sestra Leke kapetana* ne pripada ni jednom ni drugom tipu pjesme. Nedovoljno *epski hronotopična* da bi se ravnala sa *Ženidbom*, premalo *markovska* da bi bila slična *Banu*. Osobenost pjesme *Sestra Leke kapetana*, po našem mišljenju, izvire najviše iz likova i veze koja se između njih formira.

Izgleda da nije slučajno da treći član prosačke družine ne učestvuje u krvavom piru što ga je prvo Rosa najavila a Marko na kraju u djelo sproveo. Pa i vojvoda Miloš, za koga takođe ne možemo reći da je po aktivizmu naročito istaknut, čak se i on u epilogu uključuje – makar toliko da pažnju razjarenog Marka odvraća od Leke, ako li ne od „grdne kopilice“ – kako na jednom mjestu Miloš naziva Rosandu đevojku. Razloge za Reljin izostanak s pjesničke bojišnice treba tražiti prije svega u Milijinom kratkom i simboličnom opisu. Isto tako, dupli Markov i temeljiti (reljefni) Milošev opis oslikavaju njihove karaktere – opozitne Reljinom ali za kompozicioni i značenjski sloj pjesme prihvatljivije. Ovako, poređani jedan do drugoga, izgledaju Marko Kraljević i vojvoda Miloš iz pjesme *Sestra Leke kapetana*:

opis Marka (pjesnikov)	Milošev opis Marka	opis Miloša (pjesnikov)
Kad s' obuče Kraljeviću Marko,	„Sluge moje, otvor'te kapiju!	Ja da ti je okom pogledati,
udri čohu i udri kadifu,	Izidite polju širokome,	pogledati vojvoda Milošu,
i na glavi kalpak i čelenku,	ufatite drumu širokoga,	Veseo ti Marko duveglja
i na noge kovče i čakšire,	kape, deco, tur'te pod pazuhe,	kod ovoga vojvode Miloša!
svaki čifti od dukata žuta,	poklon'te se do zemljice crne,	U visinu da većega nema,
i opasa sablju dimiskiju,	eto k mene pobratima Marka;	u plećima poširega nema.
zlatne kite biju po zemljici,	nemojte mu skute obiskivat,	Kako li je lice u junaka!
u zlato je sablja oblivena,	nemojte mu sablju privatati,	Kake li su oči obadvije!
u ostricu ostra i ugodna;	ni vi k Marku blizu prilaziti;	Kakvi li su oni mrki brci!
a sluge mu konja izvedoše,	može biti da je ljutit Marko,	Tanki brci pali na ramena.
osedlali sedlom od pozlate,	može biti da je pijan Marko,	Blago onoj, koja će ga uzet!
pokrili ga čohom do kopita,	pa vas može s konjem pregaziti	
povrh svega puli risovina,	i grdnijeh, deco, ostaviti!“	
zauzdali đemom od čelika!		

Opaska Petra Milosavljevića – da niđe kao u ovoj pjesmi Marko nije kompleksniji predstavljen – svakako da je tačna, no mišljenja smo da bi je unekoliko trebalo modifikovati a dijelom i proširiti. Istina je da se Marku iz *Sestre Leke kapetana* teško može i jedan od Tešanovih Kraljevića primaknuti. Ne samo da ga je obdario čvrstim oklopom, herojskim i epskim, nego je čvrstinu pojavnog ili fizičkog oklopa Starac Milija *poklopio* Markovom čvrstom, agresivnom i konfliktnom prirodom. On je epski kontaminiran već u prologu toliko da se cijeli niz valjanih osobina (u tradicionalnoj epici) pokazuje nedovoljan za ispunjavanje prošačkog zadatka ali postaje i predmet Rosina izrugivanja – hiperboliziran taman koliko i Markov opis s početka pjesme. Epska kontaminiranost ipak nije dovela do parodizacije Kraljevića Marka, iako se nakon opisa odijela nalaze stihovi – „krvav Marko do očiju dođe“ (od vina) – koji još više potenciraju njegovu epsku razuzdanost. Da nije „čudnog čuda“ ili Rosande đevojke, čija ženska ljepota i razuzdanost stoji ravnopravno s Markovom agresivnom i konfliktnom muškom, predstava o njemu bila bi negativnija. Iz duela dvije istovjetne sile deblji kraj izvlači Rosanda đevojka, premda zadnji stihovi svjedoče kako pobjednika zapravo nema – sve se vraća na početak: prosci odlaze, Leka osta „kao kamen studen“ a Rosa „grdna kukajući“. Odnos Marka i Rosande đevojke i njihov sukob zatvara posljednji krug interakcijske trijade, i to onaj najuočljiviji i za pjesmu najviše određujući. Druge dvije interakcijske cjeline imaju poveznicu s glavnom (Marko – Rosanda đevojka) – u isto vrijeme njoj su podređene, pri čemu početna (Marko – Miloš – Relja) ne samo da nije do kraja simbolički i značenjski srasla s ostalim cjelinama, nego ona sama mijenja opštu percepciju pjesme.

Dok do Prilepa grada aber o prizrenskom „čudnom čudu“ stigne te dok se Marko u ruho svečano naredi, čohu i kadifu udari, sablju opaše, konja pripremi, uz to se polijepo vinom nalije, na put krene, ispred kule Miloševe zastane, Miloš sluge na narav Markovu opomene – treba da prođe punih stotinu stihova. U tih stotinu stihova, bilo da je riječ o fizičkom pjesnikovu bilo o kraćem, psihološkom Miloševu, Kraljević Marko opisan je kao neustrašivi junak, čijem herojstvu i viteškom aristokratizmu pristaju neobuzdanost i bahatost. Na put u Prizren on odlazi pod punom opremom, nalikujući više kakvom ratničkom polubožanstvu negoli običnom proscu. Za razliku od Marka, čija fizička snaga korelira s psihičkom, bivajući zapravo neodvojiva od nje, kod vojvode Miloša nešto je drukčija. Njegova snaga počiva na ratničkoj tituli (vojvoda), simbolu prestižnog društvenog statusa, ali isto tako i na markantnoj fizičkoj ljepoti, pa je on ne samo junak čuvena imena i ratničke spreme, već *dilber junak*. Titula i ime, iz kojih proizilazi cjelokupna Markova snaga (psihička i fizička), u Miloša tek je ukras. Vojvodstvo njega socijalno uzdiže, fizički izgled pretvara u dilbera. Junak obdaren visinom, širokim plećima, licem, očima, tankim brcima nadmašuje epski kontaminiranog Marka, od čijeg se oklopa čitalačka percepcija teško odvaja. On je takođe „čovjek od mere, razuma i politično pragmatičan“⁶ što potvrđuje njegov obzir spram Markove ishitrenosti i impulsivnosti (pri Markovu dolasku pred zidine zamka a pogotovo pri okršaju s Rosom). Da nije trećega člana družine, iz dosadašnjih analiza pjesme *Sestra Leke kapetana* po pravilu isključivanog, mogli bismo zaključiti kako je „pravi antipod Marku, u stvari, Miloš“⁷. Mogli bismo svakako – da nema Relje Krilatoga.

Ma koliko podjela usmenoknjiževnog repertoara na stariji i noviji bila opšteprihvaćena, čini se da je u teorijsko-metodološkom smislu ona počesto deklarativna. Razlika među repertoarima odnosi se ne samo na *faktografsku istoričnost* – zastupljeniju u onih *novijih vremena* – nego i na mogućnost *faktičke* recepcije pjesama kao autentičnih umjetničkih tvorevina. Dok istoričnost pjesama *novijih vremena* zahtijeva od teoretičara usmene književnosti da i sam bude istoričar, pjesme *starijih* naučnika odvođe u drugu krajnost. Prihvatiti antologičnost pojedinih pjesama i držati se njezinog antologijskog okvira za mnoge proučavaoce epike i danas je put ka antologijskom promašaju. Jedan jedini Marko Kraljević iz *starije* pjesme ne može se posmatrati izdvojeno – ako mu se ne pridruži sto i jedan iz drugih. Time se zapravo na posredan način obezvređuje ono što je u nauci o usmenoj književnosti vrhovni zakon: autentičan tekst – autentičan autor. Koncentričnost tematsko-mo-

⁶ Isto, str. 942.

⁷ Isto.

tivskih obrazaca, srodnost sižea i tipova junaka ne treba nipošto zanemariti, no mišljenja smo da insistiranje na (dijahronijskom) komparativizmu ne vodi nužno boljem razumijevanju pjesme. Teorija varijanata vjerovatno omogućava potpuniju analizu pjesama, pitanje da li (i) pjesme? Budući da je poezija Starca Milije antologijska, umjetnički autonomna i prepoznatljiva, prosta logika nalaže da njegove junake smatramo i antologijskim, i umjetnički autonomnim, i prepoznatljivim. Zabilježen je Strahinjić Ban u dvadesetak varijanata diljem Balkana, ali samo se jednom lice pozna – Milijinom. Drugi su naličja!

Razmatranje osnovnih interpretativnih modela u nauci o usmenoj književnosti podstaknuto je dosadašnjim tumačenjima pjesme *Sestra Leke kapetana*. Očito da ni poznata (i višedecenijska) književnoistorijska rasprava što je uslijedila nakon Gezemanova predavanja o *Strahinjiću Banu* (1935) proučavaocima pjesništva Starca Milije nije bila znakovita. Ustalasati intelektualne duhove ondašnje Jugoslavije s par epiloških stihova – izrečenih, poluizrečenih, neizrečenih. I ona sama (rasprava) dovoljan je prilog stvaralačkoj ingenioznosti barda crnogorske i južnoslovenske epike. Nijedna se epizoda ili lik u poeziji Starca Milije, shodno tome, ne smije unaprijed odbacivati. Relju ne samo da je zaobišao dvoboj Marka Kraljevića i Rosande đevojke, njega su otpisali maltene svi tumači pjesme *Sestra Leke kapetana*. „Lepotan bez izrazitijih osobina“ kod Petra Milosavljevića; u studiji Ljubomira Zukovića *Vukovi pevači iz Crne Gore* još crnje: „Milija je mnogo upečatljivije i neposrednije dao izgled i vrline đogata (sic!) Strahinjića bana“⁸ i sl. Epizodni lik u većini pjesama južnoslovenske epike, epizodna uloga u poeziji Starca Milije, pasivnost, izdvojenost, kratki i šturi opis – time se vodila književna istoriografija pri tumačenju lika Relje Krilatice.

Ako je Starac Milija „pokušao da presiječe epske naslage heroizovane ličnosti Marka Kraljevića da bi u njemu pronašao ljudske slabosti i traume“⁹, kako na jednom mjestu veli Novak Kilibarda, zašto se ista tvrdnja ne bi mogla primijeniti na druge junake u njegovoj poeziji? Upravo ono što jeste stvar opšteg konsenzusa u južnoslovenskoj nauci o usmenoj književnosti – inverzija epske paradigme i pjesnička individualnost Starca Milije – omogućava nam da lik dvostrukog epizodiste (i u pjesmi *Sestra Leke kapetana* i u usmenoj epici) sagledamo iz posve drukčijeg ugla. Povratak Relje na pjesničku pozornicu istovremeno aktuelizuje našu interakcijsku trijadu, s kojom smisaoni potencijal *Sestre Leke kapetana* postaje vidljiviji.

⁸ Ljubomir Zuković, *Vukovi pevači iz Crne Gore*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1988, str. 102.

⁹ Novak Kilibarda, *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 30.

I najsitnije pojedinosti iz nevelikog opusa, potvrdilo je to iskustvo književne historiografije, mogu baciti novo svjetlo na poeziju Starca Milije. Pridjev *strășna*, na primjer, upotrijebljen u *Ženidbi Maksima Crnojevića* ne samo da je posebne stilogene prirode (akcenta), već je isti oblik iz *Ženidbe Milića barjaktara*, između ostalog, poslužio Novaku Kilibardi da ovu pjesmu pribroji četirima poznatim Milijinim ostvarenjima.¹⁰ Zahvaljujući njegovoj minucioznoj analizi dobili smo dokaz da je i *Ženidba Milića barjaktara*, dotad neoznačena ili *narodna* balada, u stvari Milijina i usmena. Dok je Kilibarda oblik *strășna* prvo ubicirao, zatim ga komparirao i izveo zaključak da vode porijeklo od istoga izvora, za objašnjavanje smislaone potencije pridjeva *krilat*, imenica *krila*, *okrilje* a samim tim i lika Relje iz pjesme *Sestra Leke kapetana* – nama se, na prvi pogled, preprečuje cijela usmena književnost. Relju Krilaticu lišiti epiteta *krilat*, *krila*, *okrilje*, odvojiti ga od njih – ogrešenje je prema usmenoknjiževnim zakonima koje ni Starac Milija ne dopušta. Pitanje uz navedene pjesničke epitete nije *zašto* ih Milija koristi već *kako*. Kako pitanje *kako* nije zaokupljalo književne istoričare, zaokupljene gorostasnom figurom Markovom i fatalnom ljepotom Rosinom, Relja Krilati, krila mu i okrilje ostavljani su po strani. No, i mi ćemo na kratko ostaviti po strani pitanje *kako* Milija gradi svog epskog junaka zarad trenutno (metodološki) prečeg: ko je Relja od Pazara?

„Relja od Pazara (Relja od Budima, Relja Krilatica, Krilati Bošnjani. Junak narodnih pesama, velikaš cara Dušana, s posedima oko Strumice, bez istorijskih sećanja u narodnim pesmama; pobratim Marka Kraljevića, uz Miloša Obilića (Vuk II, 39). Po junaštvu i lepoti izuzetan. Naziv ‘krilati’ došao verovatno po odeći starih ratnika – kalpaku i oklopu s krilima. Sačuvano je nadgrobno slovo koje je 1342. ćesaru Hrelji (u monaštvu Haritonu), posvetio nepoznati rilski monah.“¹¹ Zainteresovani naučnik ili čitalac, sve i kad bi htio, ne bi mogao naći potpunije podatke od ovih iz knjige *Narodna književnost*, autorica Pešić i Milošević-Đorđević. Bilo da se radi o pojmovniku, kakav je pomenuti, bilo o kakvoj dužoj studiji, Relja se Krilati, po pravilu, uvijek dovodi u vezu s Markom i Milošem, pri čemu historiografska *ubikacija* ne odgovara sinonimima iz usmene književnosti – *od Pazara* i *Krilati Bošnjani*. Naime, prema navodima srpske historiografije, (h)istorijski (H)relja nije živio u oblasti današnjeg Sanžaka i grada Pazara već znatno dalje – oko rijeke Strumice. Prezivao se Ohmućević i bio je „vrlo uticajan velmoža prve polovine XIV

¹⁰ Novak Kilibarda, „*Ženidba Milića barjaktara* je pjesma Starca Milije“, u: *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 221–231.

¹¹ Radmila Pešić, Nada Milošević-Đorđević, *Narodna književnost*, IRO „Vuk Karadžić“, Beograd, 1984, str. 224.

stoleća, tipičan predstavnik onih naših feudalaca koji su se uzdigli u vreme snaženja Srbije na račun Vizantije“.¹² S druge strane „u manastiru Končulu, u Kazanovićima na Ibru, nedaleko od Novog Pazara, čija se crkva Svetog Nikole, u narodu poznata pod imenom Nikoljača, pominje već i u Nemanjino vreme, nalazi se kameni sarkofag. Na sarkofagu je natpis, rezan, sudeći po tipu slova, krajem 14. veka. Natpis kaže: ‘Oktobra 3. počinu rab Božji Stefan a zvani Hrelja“.¹³ Iako je prvi ubicirani Hrelja (Ohmućević) prostorno udaljen od drugoga, „raba Božjeg Stefana a zvanog Hrelje“, znatno bližeg usmenoknjiževnom Relji od Pazara i Krilatom Bošnjaninu, za srpsku kritičku istoriografiju dileme nema: Relja od Pazara rezultat je naknadne inverzije usmenog pjevača. Pjevajući o pazarskom (i bošnjanskom), brkajući (mu) ime i vezujući ga za *neistorijski* prostor Sandžaka i Novoga Pazara, usmeni guslar u isti vakat misli na autentičnog i *istorijskog*, srpskog velmožu Ohmućevića iz današnje Bugarske?!

Cijenu mistifikatorstva, poput mnogih drugih likova, platio je i Relja Krilatica. Bez obzira na to što su kod pojedinih protagonista naše i južnoslovenske epike napravljene manje-više uspjele analogije sa stvarnim istorijskim ličnostima (Strahinjić Ban – Đurađ Stracimirović Balšić)¹⁴, za nauku o usmenoj književnosti one nemaju preveliki značaj. Dodatak uz ime *od Pazara* i *Bošnjanin* prostorno ga fiksira, pripadnost starijoj epskoj tradiciji posvjedočuje stalni epitet – *Krilatica*. Dok se imenom *od Pazara* a naročito *Bošnjanin* (književna) historiografija nije naročito bavila, pogotovo iz reda *bošnjanskog* (bošnjačkog) dijela južnoslovenske nauke o usmenoj književnosti, genezu stalnog epiteta *Krilatica* moguće je pratiti u brojnim usmenoknjiževnim ostvarenjima. Koliko je epitet uz njegovo ime stalan (statičan), toliko su i Reljina pojavljivanja – epizodna i statična. Ni čudesni raspon krila njegova krilatog konja, junaštvo i ljepota kojom ga usmeni pjevač po pravilu određuje, nijesu ga spasili od zacrtane mu sudbine: prepoznatljivog ali najčešće epizodnog lika. Ipak u dvijema verzijama iste pjesme, prvoj muslimanskoj (*Smrt Hrelje od Pazara*), a drugoj pravoslavnoj (*Smrt Relje od Pazara*), ne računajući slične varijante iz oba korpusa, Relja Krilatica javlja se kao glavni junak.

Liše podatka da se u pravoslavnoj pojavljuje vojvoda Miloš a u muslimanskoj Musa (Ćesardžija), krupnijih razlika između dvije varijante pjesme

¹² Mihailo Dinić, „Relja Ohmućević (istorija i predanje)“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, knj. IX, 1966, str. 95.

¹³ Dr Miodrag Al. Purković, *Junaci srpskih narodnih pesama*, Evro, Beograd, 2000, str. 184.

¹⁴ Up. Radosav Medenica, „Banović Strahinja – istorijska ili neistorijska ličnost“, u: *Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici*, SANU, Beograd, 1965, str. 137–145.

Smrt (H)relje od Pazara gotovo i da nema. U obje varijante majke trojice junaka *eglen zaturaju* i pregone se – ne bi li doznale koja je od njih rodila najboljega junaka. Za razliku od prologa pravoslavne varijante, u kojem majke samo konstatuju kako je njihov sin najveći heroj (prvo Markova, Miloševa i na kraju Reljina), u muslimanskoj verziji iste pjesme sve tri majke kratko opisuju junaštvo sinova – i to obrnutim redoslijedom (Hreljina, Musina i na kraju Markova). Njihov razgovor prekidaju Marko i Miloš (Musa) i kroz pripovijedanje Markovo doznajemo o smrti Reljinoj. Pravoslavna varijanta radnju smješta „u grad Beirut“, muslimanska „u grad Pirot“. Upravo kroz hronotopsko pozicioniranje nahodi se i najveća razlika u ovim dvijema pjesmama. U muslimanskoj *predistorije* nema, junaci su odmah prebacuju u Pirot, ispred endeka; pravoslavna nudi više podataka: junaci borave nedelju dana u gradu Beirutu, piju pivo i zaturaju kavgu s Arapima. Endek turski i pirotski jedina je prepreka koju junaci u muslimanskoj varijanti moraju savladati; endeku arapskom i beirutskom prethodi hladna voda rijeke Turle (u pravoslavnoj). Opisu boja pravoslavna varijanta posvećuje više pažnje, muslimanska stavlja akcent na junaštvo Hreljino. Rasplet pjesme skoro je identičan. Nakon što uspijeva da krilatim konjem izvuče Marka i Miloša (Musu), a na poziv Arapkinje (u pravoslavnoj) te crnog Arapina (u muslimanskoj) da obrne glavu – Relja gine. *Arapka* dvaput strijelom pogađa Relju, prvi put u „srce junačko“, drugi u „grlo bijelo“; Crni Arapin Hrelju jedanput – „među oči će s' obrve vežu“. Dok u pravoslavnoj varijanti epilog razrješava početnu dilemu („nije majka rodila junaka, / što je majka Relju od Pazara“), muslimanska se lirski (baladično) proširuje – opisom smrti Hreljine majke („Srce steže na postelju leže, / ali srce odoljet ne može / tugovala četiri sahata. / Kad je peti sahat nastupio, / stara majka svijet mijenila“).

Zabilježenim varijantama *opozitne* podjele uloga (Relja, Marko i Miloš), uz sijaset drugih, treba svakako pridodati antologijsku pjesmu *Marko Kraljević i Ljutica Bogdan*. Iako ni u njoj ne figurira kao protagonist, Relji od Pazara krilatost opet obezbjeđuje krilati konj. Koliko fizički (vanjski) prikaz epskog junaka (štit, oklop, konj i sl.) s jedne strane zavisi od vlastitog doživljaja epskog pjevača, toliko, s druge, fizička (vanjska) predstava otkriva unutrašnju (psihološku) dimenziju. Čak i samim naslovom – „*Nomen est omen* – unutarnja dimenzija epskog junaka“¹⁵ – studija Seada Šemsovića, bh. tumača usmene književnosti, korespondirala bi s pomenutom nedoumicom. Usmjeren na prije svega na bošnjački korpus ili markantne junake tog ogranka južnoslovenske epike, ona donosi niz instruktivnih *dijahronijskih* zapažanja: „Iako je

¹⁵ Sead Šemsović, „*Nomen est omen* ili unutarnja dimenzija epskog junaka“, *Radovi*, knj. XIX, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2016, str. 21–38.

epski junak otjelovljenje kolektivnih želja i potreba, u čemu se posebno ističe njegova nadmoćna snaga i besprijeekorna etika, tokom stoljeća razvoja morao je izgraditi vlastite posebnosti unutar svog epskog svijeta. To je posebno primjetljivo kada je u jednoj epici prisutno više epskih junaka sličnih funkcija i kada je broj pjesama u kojima se oni pojavljuju nemali. Dug život jedne epike omogućio je epskim junacima da preciznije izbruse svoje osobenosti i time se počnu razlikovati unutar jednog kolektivnog pamćenja epskog svijeta. Time epski svijet nesumnjivo dobija na vlastitoj punini, jer likovi epske pjesme prestaju biti pukom funkcijom unutar društveno angažiranog teksta, a sama epska pjesma prerasta u više umjetničku nego folklornu tvorevinu¹⁶. Shvatajući da je epski junak neraskidivim nitima povezan s tradicijom određenog etnosa, da iz njega proishodi te da se izvedbom pjesnika-pjevača on (junak) kolektivu vraća – „nadmoćne snage i besprijeekorne etike“ – Šemsović status junaka vidi kao jedno od ključnih pitanja u usmenoj epici uopšte. Od stepena unutrašnje karakterizacije junaka ili vještine epskoga pjevača da ga postavi iznad „društveno angažiranog teksta“ zavisi da li će epska pjesma prekoračiti prag folklornog i preći u polje umjetničkog. Na prvi pogled epskim zakonitostima determinisane vanjske predstave nijesu ništa drugo do okvir za popunjavanje daleko važnije – unutrašnje dimenzije epskog junaka. U kontekstu našeg rada ovaj citat iz studije Seada Šemsovića od posebnog je značaja:

„Ukoliko se epski pjevač dosljedno ne vodi *stalnim mjestima prepoznavanja* (kurzivom označio S. Š., dodatno istakli N. P. i A. R.), on pokazuje vlastito i drugačije viđenje unutarnjih svojstava epskoga junaka, što može biti plod lične kreativnosti ili, pak, nerazumijevanja posebnosti ovoga epskoga junaka. Kada se radi o kreativnosti, nju je lahko prepoznati, jer će se bez sumnje pojaviti i na drugim i drugačijim mjestima, dok, ukoliko se radi o nerazumijevanju, kreativni iskoraci neće biti prisutni na ostalim dijelovima pjesme.“¹⁷

Okamenjene epske regule nameću usmenom pjesniku-pjevaču dva izbora: ostati društveno angažovan i ne izlaziti iz prostora folklora ili ličnu kreativnost iskoristiti – ne bi li u estetskom pogledu pjesma nadišla horizont očekivanog, otvarajući se svijetu umjetničkog. Da bi svoju kreaciju učinio umjetnički potentnijom, epski pjevač ne mora nužno da se „vodi stalnim mjestima prepoznavanja“. Ne iznevjeriti usmenoknjiževni kanon ili, pravilnije, njemu se prilagoditi, u isto vrijeme pokazujući „vlastito i drugačije viđenje unutarnjih svojstava epskoga junaka“ – manir je isključivo vrsnih pjesnika. Slijede-

¹⁶ Isto, str. 22.

¹⁷ Isto, str. 23.

ći Šemsovićevu misao o „stalnim mjestima prepoznavanja“ a imajući ispred sebe Relju iz pjesme *Sestra Leke kapetana*, ne možemo a da se ne zapitamo: Starac Milija uspijeva da se „ne vodi stalnim mjestima prepoznavanja“ pri portretisanju lika čija je *stalnost* petrificirana imenom.

Ja da ti je okom pogledati,
kad s' obuče jedan krilat junak!
No da vidiš divna đuevglije,
đuevglije, Relje Krilatoga!
Nije šala jedan krilat junak!
Nije šala krila i okrilje!
A jadan ti prema njemu Marko!
I jadan ti Miloš vojevoda!

Početni opis Relje Krilatoga ne razlikuje se na prvi pogled od tipičnog usmenoknjiževnog. Kako u navedenim stihovima nije uočen nijedan segment koji odstupa od tipične epske paradigme, odrednicu Petra Milosavljevića – „lepotan bez izrazitijih karakternih osobina“ – niko nije dovodio u pitanje. Ipak i u ovom opisu Starac Milija ruši tipične usmenoknjiževne konvencije. Budući da su proučavaoci usmene književnosti zanemarivali poziciju Relje (ali i ostalih junaka pjesme), istupajući s *markocentričnih* pozicija, oni su istovremeno previdali važnu činjenicu: čak i u ovom kratkom opisu jasno se vidi da lik Relje Krilatoga ne služi isključivo kao dekor ili s ciljem da bude nijemi pratilac Markov i Milošev. Da se Starac Milija nije vodio „stalnim mjestima prepoznavanja“, da je Relja Krilati (barem) za nijansu drukčiji od desetina drugih Relja Krilatica, Krilatih Bošnjantina, Relja od Pazara i sl., potvrđuju, paradoksalno, gore navedeni stihovi. Odgonetanje njihova simboličkog potencijala, uz naredni, *tamnošću* obilježeni opis Leke kapetana, utiče ne samo na našu predstavu o „lepotanu bez izrazitijih karakternih osobina“ nego i na cijelu pjesmu *Sestra Leke kapetana*. No, krenimo redom.

Videli smo da dvije varijante pjesme „Smrt (H)relje od Pazara“, u kojima figurira kao glavni junak, Relju prikazuju u simbiotskom odnosu s njegovim krilatom konjem (Relja + konj = Relja Krilati). On je krilat, preko magičnih krila njegova konja Relja ostvaruje junački podvig i oslobađa Marka i Miloša (Musu) iz endeka. Sve i da najveći dio naknadno pređe na njegova vlasnika, istina je da krilatost Relje od Pazara usmeni pjevači po pravilu vezuju za konja. Može se učiniti neznatnom, no inverzija koju Starac Milija pravi umnogome mijenja ustaljeni usmenoknjiževni šablon. Naime, krilatost Relje od Pazara u pjesmi *Sestra Leke kapetana* nije posredovana magičnom životinjom – krilat je on sam. Koliko je Miliji stalo da Relju vidi kao *krilatog juna-*

ka, s *krilima* i *okriljem*, da tu istu krilatost odvoji od konja, pokazuje naredni stih: „vilovita konja pojahao“. Dakle, Relja je krilat, njegov konj vilovit. Čim je krilatost Reljinu izdvojio, pojavnu njezinu stranu transformisao u simboličku, Starac Milija u isti mah prebacuje svog junaka iz fizičke sfere u onu drugu, metafizičku. *Krilati junak* stoga nije odrednica za *lepotana*, barem ne na način na koji su druga dva junaka – *lepotani*. Relja je za razliku od Marka i Miloša metafizički ljepotan; njegova krila i okrilje otjelovljuju duhovnost. Nijesu mu dodijeljena sa strane, konjem ili kakvim drugim pjesničkim rekvizitom, krilatost je Relji imanentna. Kao potonji dio trijadne muške karike, koji započinje glavnim članom prosačke družine, oklopom *poklopljenim* Markom te *dilber junakom* Milošem, Relja krilima emanira metafizički princip – opisom Leke kapetana još više istaknut.

Džaba što na jednom mjestu eksplicitno kaže da je karakterizacija prosaca sprovedena po gradacijskom principu, vojvoda Miloš i Relja Krilati, po mišljenju Petra Milosavljevića, isključivo služe da pokažu „nešto iznimno u Markovoj prirodi“. Bez obzira na činjenicu da se dolaskom kod Leke trostrukost njihovih karaktera ukida te da oni na čardaku gube štošta od individualnosti (liše, razumije se, Marka), budući da predstavljaju vrijednosti novoga svijeta, Milosavljević nonšalantno prelazi preko opisa junaka – iz usta samog Leke kapetana. A upravo u Lekinom opisu otkrivaju se nanovo njihove pojavnosti, u prethodnim stihovima iskazane ili tek naslućene:

Lekin opis Marka

Ti ako si, sestro, naumila,
uzet, seko, dobroga junaka,
koji će nam obraz osvjetlati,
osvjetlati na svakom megdanu,
na megdanu svakog izlaziti,
uzmi, sele, Kraljevića Marka,
hajde s njime u Prilipa grada,
hajde s njime u Prilipa grada,
tamo tebe loše biti neće.

Lekin opis Miloša

Ako li si, sele, naumila,
uzet, sele, dilbera junaka,
kome snage i ljepote nema,
niti ima stasa i obraza
u svoj zemlji na četiri strane,
uzmi, sele, vojvodu Miloša,
hajde s njime ka polju Kosovu,
ni tamo ti loše biti neće.

Lekin opis Relje

Ako li si, sestro, naumila
da ti uzmeš krilata junaka,
da ga grliš, a da se ponosiš,
uzmi, sele, Relju Krilatoga,
hajde s njime ka Jenji Pazaru,
ni tamo ti loše biti neće.

Sve što se o junacima zna, kroz Lekin govor se ponavlja. Marko je predstavljen kao *dobri junak* koji će Lek i Rosi *obraz osvjetlati*; vojvoda Miloš osim titule vojvodske donosi fizičku ljepotu i snagu, što je nema „u svoj zemlji na četiri strane“; Relja, pak, ima svoja krila ne da *obraz osvjetlaju* (poput Marka) niti da *dilber ljepotom* pronesu glas na *četiri strane* (kao Miloš). Uloga Relje kao krilatog junaka nije da junaštvom ili ljepotom doprinese ugledu kapetanske porodice ili da joj osigura bolji društveni status. I tu konačno dolazimo do *najtamnijeg* mjesta u pjesmi *Sestra Leke kapetana*, odnosno stiha: „da ga grliš, a da se ponosiš“.

Ono što u inicijalnom pjesnikovom izgleda kao blaga inverzija (krilat junak – ne i krilat konj), u Lekinom opisu pretvara se u markantno svojstvo Relje od Pazara. Za razliku od Marka i Miloša Relja Krilati je duhovno/metafizički *lijep* te stoga nije obavezan da zadovolji društvene konvencije. Oni dočim moraju: Marko da Lekinoj familiji *obraz osvjetla*, dilber ljepota Miloševa da se vidi s *četiri strane zemlje*. Reljinu ljepotu Rosanda ne mora nikome obznanimi – dovoljno je da *ga grli, a da se ponosi*. Postaviti junaka s izrazitim duhovnim karakteristikama u pjesničku realnost nad kojom dominira fizička pojavnost (bukvalno u svakom segmentu), odvojiti ga od *čudna čuda* iz Prizrena i ljutitog ratnika iz Prilepa, krilatost njemu pripisati a ne konju, opisom Leke samo je potvrditi – sve su to činjenice koje u nauci o usmenoj književnosti nijesu dosad isticane. Iako se ovakvim razumijevanjem trećeg člana prosačke družine na prvi pogled drukčije doživljava njegova epizodičnost i status u pjesmi *Sestra Leke kapetana*, istina je zapravo ova: duhovnost Relje Krilatog radikalno ne mijenja smisaoni potencijal pjesme: ona je samo proširuje. Koliko stih „da ga grliš, a da se ponosiš“ stoji u opreci prema drugoj interakcijskoj cjelini – Leka kapetan i Rosanda đevojka – prosoci (*stari i novi svijet*) – pokušaćemo objasniti u redovima koji slijede.

Tematska cjelina koju Milosavljević naziva *Prošenje đevojke* odgovara našoj drugoj interakcijskoj cjelini. Dok se za prvu i treću može reći da funkcionišu više po psihološkom principu, budući da karakterizacija junaka, njihova fizička (i duhovna) pojavnost određuje tok radnje, u drugoj interakcijskoj cjelini aktivira se sociološki princip. Pred Lekom kapetanom i u njegovom prizrenskom čardaku fizički i psihički odijeljeni prosoci gube individualnost. Sva trojica su *srpski junaci*, po ljepoti i junaštvu nadaleko poznati, no u čardaku Lekinom susrijeću se s ostacima starijeg i *visokorodnijeg* plemstva. Stihovi „udari se junak na junaka / udari se pamet na pameću“ slikovito opisuju verbalni sukob Leke kapetana i Marka Kraljevića. Premda se stiče utisak kako obojica drže do kurtoazije, s obzirom na pojačanu obazrivost (prosaca pred Lekinom gosposhtinom; Leke zbog dileme „je l nam zemlja mirna“), ubrzo otkrivamo kako inicijativu ponovo preuzima Marko, dok druga dvojica spuštaju pogled – „preda se u zemljicu crnu“. Zaneseni raskošem Lekina dvora, pritisnuti ošjećanjem stida jer su na njegovu kuću i sestru *udarili*, prosoci zamalo da odustanu od svog nauma. Zahvaljujući Marku otkrivaju se njihove namjere. Ljepota *čudnog čuda* iz Prizrena, objašnjava Kraljević, nagnala je njega i dva mu pobratima da pređu daleki put – ne bi li je zaprosili. Na konstataciju Markovu da izbor budućeg zeta pripada bratu Rosinom, a na zaprepašćenje prosaca, Leka odgovara da se njegova sestra „ne boji (se) nikoga do boga / a za brata ni habera nema“. Razlika između Leke kapetana i Rose, s jedne, i prosaca, s druge strane, ovim se stihovima do kraja produbljuje. Stoga Lek-

no predstavljanje Marka, Miloša i Relje (u narednim stihovima) prizrenskom *čudnom čudu* još više poprima sociološku dimenziju. Iako bi se očekivala pri opisu svih članova prosačke družine, ona kod Relje Krilatog izostaje. Stih „da ga grliš, a da se ponosiš“ ne ispunjava nijedan od društvenih kriterija, niti ga u njemu možemo prepoznati. Duhovna komponenta preteže te pasivnost Reljina postaje motivisanija – pogotovo u usporedbi s trećom i finalnom interakcijskom cjelinom: Marko Kraljević – Rosanda đevojka (*aktivistički* muški i ženski princip).

Gradacijski model po kojem Milija portretirše trojicu prosaca grafički se može predstaviti ovako:

Marko Kraljević	→	vojvoda Miloš	→	Relja od Pazara
<i>junak od megdana</i>		<i>dilber junak</i>		<i>krilat junak</i>
(fizička komponenta)		(fizičko-duhovna)		(duhovna)

Da nema duhovne komponente Reljine, potvrđene u početnom pjesnikovom, a dodatno istaknute Lekinim opisom, trostruka veza između prosaca ne bi bila toliko vidljiva. U finalnom i brutalnošću obilježenom sukobu s Rosom ključno mjesto zauzima junak najveće fizičke snage. Junaštvo koje mu omogućava da pred Lekom kapetanom iznese zahtjeve prosačke družine, najednom otkriva drugu stranu njegove *aktivističke* prirode. Marko Kraljević na uvrede Rosine odgovara na njemu svojstven način: bezobzirno i rušilački. Krilati junak se ne uključuje, ostaje pasivan. Dilber junak tek toliko da Marka upozori da Rosu kazni, ne i njezina brata. Prije nego *geteovski* preuranjeno osudimo Kraljevića zbog surovosti, moramo se zapitati: nije li priroda Markova i Rosina zapravo ista? I opet, kao i u prethodnoj cjelini, lik Relje Krilatog pruža *moći od pomoći* (sintagmem iz usmene književnosti). Čim se nijednim gestom krilati (duhovni) protagonist ne uključuje u razrješenje (epilog) pjesme, Relji od Pazara, sljedstveno tome, pripada uloga pasivnoga junaka. Sila koju Rosa izaziva ista je kao i njezina ljepota – fizička. Marko Kraljević sa oklopom, fizičkom snagom i nepokolebljivom prirodom pandan je destruktivnoj ljepoti prizrenskog *čudna čuda*. Iz sukoba dvije istovjetne sile pobjedu odnosi Marko Kraljević, Rosina bezobzirnost i (verbalna) surovost nalazi u Marku dostojnog takmaca. Za krilatoga junaka u ovom dijelu pjesme naravno da nema mjesta.

Nakon svega kazanog ostaje da rezimiramo. Započevši našu radnju s osvrtom na *geteovsko* poimanje Marka Kraljevića, ističući pritom *markocentričnost* u tumačenjima, pjesmu *Sestra Leke kapetana* pokušali smo da sagledamo (i) iz pozicije sporednog (i pasivnog) lika Relje Krilatog. Budući da se ovo poetsko ostvarenje unekoliko razlikuje od druge dvije antologijske pjesme Starca Milije (*Ženidba Maksima Crnojevića* i *Strahinjić Ban*), njezinu

smo posebnost našli u likovima i vezi koja se između njih uspostavlja. Tri tematske cjeline pjesme u našoj analizi postale su tako tri interakcijske. Iako druga i treća počivaju na principu binarne opozicije, u prvoj interakcijskoj cjelini uspostavlja se trijadni model (Marko – Miloš – Relja). Polazeći od pretpostavke da i Relji Krilatom pripada važno mjesto u pjesmi *Sestra Leke kapetana*, bez obzira na kratki i šturi opis, naša analiza kretala se u dva pravca: *dijahronijski* i *sinhronijski*. Prije nego smo odgovorili na pitanje *kako* Starac Milija gradi svog krilatog junaka, bilo je nužno postaviti drugo, *dijahronijsko*: *ko je* Relja Krilati? Dok je istoriografski osvrt na lik Relje Krilatog poslužio da se nanovo ukaže na očite mistifikatorske tendencije, usmenoknjiževna ostvarenja u kojima se *epizodni* Relja pojavljuje kao glavni junak – u kontekstu našeg rada – pokazala su se bitnijim. Dvije varijante pjesme *Smrt (H)relje od Pazara* ne odstupaju od tipične predstave Relje Krilatog. I u njima krilatost Reljina počiva na krilatom konju. Premda se čini neznatna i za smisaoni i značenjski sloj pjesme nedovoljno snažna, inverzija koju pravi Starac Milija mijenja poziciju krilatog junaka. Odvojivši krilatog junaka od krilate životinje (konja), on najprije pojavnu stranu krilatosti transformiše u simboličku, da bi Relju iz fizičke sfere prebacio u metafizičku. Drugi opis Relje Krilatog, ova- ga puta iz usta Leke kapetana, označili smo kao *najtamnije* mjesto u pjesmi *Sestra Leke kapetana*. S obzirom na to da se našao u drugoj interakcijskoj cjelini (Leka kapetan i Rosa – prosioći), koji predstavlja sukob *starog* i *novog* svijeta i sociološki je determinisan, u stihu „da ga grliš, a da se ponosiš“ ne samo da nema naznaka *vanjske* (sociološke) determinisanosti već je isključivo *unutrašnji*, upotrijebljen s ciljem da se još jednom istaknu duhovne osobenosti lika Relje Krilatog. Na samom kraju propitali smo odnos Marka Kraljevića i Rosande đevojke, uzimajući u obzir činjenicu da je njihov *aktivistički* princip u suprotnosti s *pasivističkim* (i duhovnim) Reljinim.

Novak Kilibarda je u studiji „Psihološka struktura jedne pjesme Starca Milije“¹⁸ pokušao da objasni psihologiju Marka Kraljevića iz pjesme *Sestra Leke kapetana*. Zaključci do kojih je došao promijenili su dotadašnju predstavu o Marku i Milijinoj pjesmi. Naša radnja nema ambiciju da ponudi konačne odgovore u vezi s ovim kompleksnim i antologijskim pjesničkim ostvarenjem. Ako se na osnovu analize lika Relje Krilatog, tamnog mjesta i naše interakcijske trijade pojedini zaključci (i) mogu izvesti, oni su nevažni pred pitanjima koja smo postavili. A njih poezija barda crnogorske i južnoslovenske epike stalno i iznova provocira.

¹⁸ Novak Kilibarda, „Psihološka struktura jedne pjesme Starca Milije (prologemena za interpretaciju narodne pjesme)“, u: *Poezija i istorija u narodnoj književnosti*, Slovo ljubve, Beograd, 1972, str. 7–17.

Literatura

- Dinić, Mihailo: „Relja Ohmućević (istorija i predanje)“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, knj. IX, 1966, str. 95.
- Kilibarda, Novak: *Poezija i istorija u narodnoj književnosti*, Slovo ljubve, Beograd, 1972.
- Kilibarda, Novak: *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Medenica, Radosav: *Naša narodna epika i njeni tvorci*, Obod, Cetinje, 1975, str. 48.
- Milosavljević, Petar: „Narodna pesma ‘Sestra Leke Kapetana’“, *Letopis Matice srpske*, knj. 424, sv. 4, str. 930–967.
- Pešić, Radmila, Milošević-Đorđević, Nada: *Narodna književnost*, IRO „Vuk Karadžić“, Beograd, 1984, str. 224.
- Purković, dr Miodrag Al.: *Junaci srpskih narodnih pesama*, Evro, Beograd, 2000, str. 184.
- Starac Milija: *Pjesme*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Šemsović, Sead: „*Nomen est omen* ili unutarnja dimenzija epskog junaka“, *Radovi*, knj. XIX, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2016, str. 21–38.
- Zuković, Ljubomir: *Vukovi pevači iz Crne Gore*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1988, str. 102.

Nikola POPOVIĆ & Andrija RADOVIĆ

THE CHARACTER OF RELJA FROM THE POEM SESTRA LEKE KAPETANA – ANOTHER DARK PLACE IN THE POETRY OF STARAC MILIJA?

This paper gives an overview of the character of Relja Krilati by Starac Milija. The famous epic hero is analyzed in the context of South Slavic epics on the one hand, while on the other hand it is examined his position in the poem *Sestra Leke kapetana*.

Keywords: *oral literature*, “*Sestra Leke kapetana*”, *Starac Milija*, *dark place*, “*interaction triad*”, *Marko Kraljević*, *vojvoda Miloš*, *Leka kapetan*, *Rosanda đevojka*